

811.163.2'366.582.4
811.163.41'366.582.4
<https://doi.org/10.18485/sj.2018.23.1.41>

ИВАНА Р. ДАВИТКОВ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 04. 01. 2018.
Прихваћен: 29. 01. 2018.

АОРИСТЪТ В БЪЛГАРСКИЯ И СРЪБСКИЯ ЕЗИК – ЗНАЧЕНИЯ И УПОТРЕБИ

У раду се расправља о представљању аориста у граматичкој литератури српског и бугарског језика – како се одређује његово основно значење, каква су му допунска значења, које су могућности грађења од глагола свршеног и несвршеног вида, како глаголски вид утиче на значење, које преносне и модалне употребе има, какве су разлике у његовој употреби у наведеним језицима.

Кључне речи: српски језик, бугарски језик, аорист, основно значење, допунска значења, перфективни аорист, имперфективни аорист, преносна употреба, модална употреба.

Категоријата време на глагола и въпросите, които се отнасят до моделите на темпоралната система на българският език и до значенията и употребите на отделните глаголни времена, са причина за трајниот интерес како на българските, така и на чуждестранните езикуведи. Тази проблематика, повод за дискусии во езикузнанието, продъжава да е актуална. Нејната значимост става особено подчертана, кога се разгледа во спораставителен план со темпорални системи на други славјански и неславјански езици. Трябва да изтъкнем, че въреки досегашните разработки во рамките на единият език, все още има незапълнени места во спораставителните анализи конкретно на сръбската и българската темпорална система.

* ivadavitkov@gmail.com

В темпоралната система на сръбския и българския език съществува асиметрия в плана на бъдещите времена и на миналите времена. За разлика от бъдещите времена, при които в сръбския се наблюдава липса на определени глаголни форми (бъдеще време в миналото, бъдеще предварително време в миналото), в системата на миналите глаголни времена в двата езика формите са едни и същи (аорист, имперфект, перфект, плусквамперфект). Разликата между тях в разглежданите езици е в значенията им, както и в честотността на тяхната употребата. В досегашните си изследвания се съсредоточаваме върху преводните еквиваленти на сръбския перфект в съставения от нас корпус, върху темпоралните модели на разглежданите езици, върху представянето на миналите глаголни времена в сръбския и българския език (Давитков 2015: 435–450, Давитков 2016) и върху преводните еквиваленти на българското бъдеще време в миналото (Давитков 2015: 121–136). В настоящата статия е представен аористът – едно от четирите минали глаголни времена (заедно с имперфекта, перфекта и плусквамперфекта)¹, което в разглежданите езици съвпада във формално отношение, но се различава по своята функция и честотност. Различията в подхода към глаголните времена, разминаването в използваните термини, в честотата и начините на употребата на съществуващите глаголни времена в съвременния сръбски и български език дават основание те да бъдат подложени на задълбочено изследване. Усвояването и прилагането на темпоралната система на българския език е сериозен проблем при изучаването му като чужд, така че резултатите от подобни изследвания биха били практически полезни.

Целта на това изследване е да се представят разликите и сходствата в значенията и употребите на аориста в сръбски и български, като се разглеждат отделни граматички на двата езика. В настоящата разработка ще си послужим с традиционния метод на съпоставителния анализ в съчетание с описателния метод на разглежданите граматички, които ще приложим върху синтетичния сръбски и аналитичния български език. Съпоставителният анализ се усложнява от факта, че в сръбското и в българското езикознание се прилагат различни подходи при описанието на системата от глаголни времена. За водещ при изясняването на глаголните времена в сръбската лингвистична литература е избран индикативно-релативният темпорален модел², докато в

¹ Миналите глаголни времена съвпадат във формално отношение в двата езика, но въпросът за употребата им в съпоставителен план е изясняван сравнително слабо. В граматиката на Л. Лашкова (Лашкова 2005) се срещат елементи на съпоставка между двете темпорални системи, но трудът като цяло е с описателен характер.

² Някои автори, напр. Милка Ивич (1958), не използват индикативно-релативната теория за обяснението на функционирането на глаголните времена, други, напр. Сreto Танасич (Танасич 2005: 7–18), приемат индикативната и релативната употреба, но не смятат, че те са достатъчни, за да се обясни с тях сложната проблематика на глаголните времена.

българската съществува по-голямо разнообразие от подходи³ за описание на темпоралната система на българския език. При избора на граматичните трудове сме се ръководили от мястото, което те заемат в сръбската, респективно в българската изследователска традиция, от периода, в който са издадени, и от тяхната сравнимост.

В българската граматична литература аористът се определя като глаголно време от групата на основните времена (абсолютни времена или времена с проста ориентация) (Андрейчин 1944: 206, 1978: 174; Стоянов 1964; Станков 1969: 5; Станков 1983: 289). Той е едно от времената, чието действие се извършва в рамките на миналото⁴ (Андрейчин 1978: 175). В класификацията на В. Станков, направена с оглед на ориентационния момент, с който са свързани глаголните действия, изразени чрез глаголните времена, аористът попада в групата на времената за изразяване на предходност заедно с перфект, плусквамперфект, футурум екзактум и футурум екзактум претерити (Станков 1983: 289). Според класификацията на П. Пашов аористът е акционен претеритно време (Пашов 1976: 207). В граматиката на Р. Ницолова е приета класификацията на П. Пашов, съответно аористът е в групата на дуративните (акционните) времена (Ницолова 2008: 269). В темпоралния модел на Г. Герджиков аористът е в групата на неотносителните неперфектни времена, съставена от глаголните времена с проста ориентация (презенс, аорист и футурум) (Герджиков 1999: 3). В модела на Ив. Куцаров „същинската морфологична категория време” се състои от три глаголни времена, като авторът смята, че единственото минало време в българския език е аористът (Куцаров 2007: 244–246). От изброените концепции можем да направим извода, че ориентацията на аориста не е била спорна в българската езиковедска литература, както например ориентацията на имперфекта, перфекта и плусквамперфекта. Андрейчин определя основното значение на това глаголно време по следния начин: „Минало свършено време означава действие, обхванато в цялата продължителност на своето траене, направо от гледна точка на момента на говоренето (без посредство на някой друг ориентационен момент)” (Андрейчин 1978: 190). Той добавя още една особеност на аориста, а именно – преживяемостта на изразяваното с него действие от говорещия: „При това трябва да се отбележи, че разглежданата тук форма означава действието като непосредно наблюдавано от лицето, което говори” (Андрейчин 1978: 190), като уточнява, че тази особеност е характерна за всички глаголни форми на индикатива (Андрейчин 1978: 190). В. Станков

³ В българската граматична литература съществуват подробни обзори върху трудовете и постиженията в проучването на морфологичната категория време в българския език. Такива обзори са направени от Хр. Първев (1975), Р. Ницолова (1976) и Ив. Куцаров (2007), но се различават по целите и обема си.

⁴ Според Л. Андрейчин освен аорист глаголното действие в рамките на миналото се изразява и с имперфект, перфект, плусквамперфект, футурум претерити и футурум екзактум претерити (вж. Андрейчин 1978: 175).

определя аориста като глаголно време, с което се „изразява минало действие, ориентирано непосредствено към момента на говоренето” (Станков 1969: 59, 60). В дефиницията на основното значение на аориста академичната граматика набляга върху определеността на миналия момент, в който действието, означено с аорист, се е извършило или вършило, както и върху прекратеността на глаголното действие в този момент (Станков 1983: 314). Както Л. Андрейчин, така и В. Станков се посочва преживяността на глаголното действие от говорещия, като се уточнява, че прекратеността на глаголното действие и определеността на миналия момент, в който е извършено то, са свързани със значението „свидетелска осведоменост на говорещия за извършеното действие” на аориста (Станков 1983: 314). В. Станков отбелязва, че отдалечеността на действието в аорист от момента на говоренето, т.е. информацията дали то се е извършило в далечното минало, или непосредствено преди момента на говоренето, е ирелевантна за темпоралната ориентация на действието (Станков 1983: 314; Станков 1969: 60). Съгласно модела, предложен от Р. Ницолова, аористът се определя като време, което „означава действие, чийто интервал е едновременен с минал интервал на референтност и е затворен в рамките на този интервал, т.е. в сравнение с имперфекта действието е неконтинуативно” (Ницолова 2008: 290).

Аористът е предмет на много дискусии в сръбската езиковедска литература и е едно от миналите глаголни времена, което до голяма степен е изместено от перфекта⁵. Както отбелязва К. Милошевич, основните въпроси, свързани с аориста и срещани в сръбската езиковедска литература, са именно: „1) основно значение, 2) семантично отношение между аориста, образуван от имперфективни глаголи, и имперфекта, 3) отношение на аориста като морфосемантична категория към дистинкцията индикатив-релатив, 4) отношение на значението на аориста, образуван от имперфективни глаголи, и аориста, образуван от перфективни глаголи” (Милошевич 1978: 100, 101). Изброените въпроси тук няма да бъдат разглеждани подробно, тъй като това не е цел на нашата работа, а ще бъдат описани само онези елементи, които смятаме за необходими, за да се разграничи употребата на сръбския и българския аорист.

Основният въпрос за аориста, както отбелязва К. Милошевич, е определянето на основното му значение (Милошевич 1978: 101). Същата авторка разграничава четири групи изследователи, съответно четири становища, за основното значение на аориста. Първото становище, според което действието, изразено с аорист, е свързано непосредствено с момента на говоренето, се подкрепя от В. Караджич, Л. Стоянович, А. Мусич, А. Белич, Й. Вукович,

⁵ П. Мразович и З. Вукадинович смятат, че във времевата (абсолютна) употреба „с аориста се изразява действие, извършено или вършено непосредствено преди момента на говоренето”, но отбелязва, че в тази употреба аористът се замества от перфекта в съвременния сръбски език (Мразович, Вукадинович 2009: 150).

П. Сладоевич, М. Стеванович (Милошевич 1978: 101). С. Новакович, Л. Стоянович, А. Мусич, А. Белич, П. Сладоевич, М. Стеванович са поддръжници на второто становище, според което в определянето на основното значение на това глаголно време се изтъква определеността, конкретността на миналия момент, в който е извършено действието (Милошевич 1978: 101). „Засвидетелстваността/преживяваността на действието”⁶ се приема от А. Стоичевич, П. Сладоевич, Й. Вукович, а М. Стеванович добавя още една особеност в основното значение на аориста – „двойно темпорално определяне” (Милошевич 1978: 101). От дефиницията на М. Стеванович за темпоралната употреба на аорист, която, както бе посочено, може да бъде индикативна и релативна, разбираме, че аористът може да бъде образуван от двата глаголни вида: „действия, които са се вършили или извършили в миналото, преди момента на говоренето”⁷ (Стеванович 1967: 76, 1989: 631), но аористът от несвършени глаголи рядко се среща⁸.

С индикативен аорист, образуван от свършени глаголи, според М. Стеванович се изразява „извършване на действието във времето на говорене” (Стеванович 1989: 646). Авторът обяснява, че приема „време на действието говорене” вместо „извършване на действието в непосредственото минало”, „тъй като във връзка с това непосредствено минало често са се създавали някакви теории за близост и отдалеченост, за малко по-отдалечено, далечно или много далечно минало, което е замъглявало и изкривявало цялата теория на Белич за синтактичните категории на глаголните времена” (Стеванович 1989: 646). Подобно на разбирането на М. Стеванович, в граматиката на Ж. Станойчич и Л. Попович (вж. у Станойчич, Попович 2004: 391) и в граматиката на Ж. Станойчич (Станойчич 2010: 369) в темпоралната употреба с аорист се изразяват „действия, състояния или събития, вършени или извършени във времето, в което се съобщава за тях или в определено време в миналото” (Станойчич 2010: 369). За разлика от схващането на М. Стеванович и Ж. Станойчич, в най-новата публикувана граматика на сръбския език П. Пипер и Ив. Клайн приемат, че действието, изразено с аорист, е извършено „непосредствено преди времето на говорене” или „преди действие, което е извършено доста преди времето на говорене” (Пипер, Клайн 2013: 391). Както можем да видим от дефиницията на основното значение, предложена от П. Пипер и Ив. Клайн, тези автори не вземат предвид формите му, образувани от несвършени глаголи⁹ (Пипер,

⁶ На сръбски – доживяваност.

⁷ В труда си от 1967 г. М. Стеванович добавя, че аористът много по-често се среща във второто значение, т.е. за извършени действия (Стеванович 1967: 76).

⁸ Л. Лашкова отбелязва, че аористът, образуван от несвършени глаголи, е почти изчезнал и се употребява „в произведенията на някои от по-старите писатели, в народното творчество, при глаголите бити, хтети, смети, моћи, знати, умети” (Лашкова 2005: 216).

⁹ За значението на аорист, образуван от несвършени глаголи, са водени много дискусии в сръбската езиковедска литература (Стоичевич, Стеванович, Мусич). У М. Стеванович четем,

Клайн 2013: 391). Споменатите автори подобно на М. Стеванович приемат, че „с аорист винаги се изразява свидетелско минало действие или то се представя като такова” (Пипер, Клайн 2013: 391). М. Стеванович, Ж. Станойчич и Л. Попович смятат, че с релативен аорист¹⁰ се съобщава за действие, извършено в някакъв момент в миналото, който е извън времето, в което се съобщава за действието (Стеванович 1967: 87, Станойчич, Попович 2004: 391, Станойчич 2010: 370). От направения преглед се създава впечатлението, че заместването на миналия момент с момента на говоренето може да внесе още неясноти в тази трудна за обяснение проблематика. Според нас от контекста, в който е употребен аористът, може да се определи дали действието се е извършило в близкото или в далечното минало, като се вземат предвид лексикални маркери или други показатели, които съпътстват глаголната форма. Сама по себе си глаголната форма не е достатъчна, за да се съди по нея за близко или далечно минало става дума.

Българският аорист също може да се образува от перфективни и имперфективни глаголи, а образуването му от единия или другия глаголен вид Л. Андрейчин обяснява по следния начин: „В зависимост от това дали действието се схваща вътрешно за себе си като завършена цялост, или само като траял известно време процес, може да се употреби ту свършеният, ту несвършеният глаголен вид” (Андрейчин 1978: 190). Руселина Ницолова пише, че аорист се употребява от двата глаголни вида, като по-рядко се среща имперфективният и особено вторичният имперфективен вид (Ницолова 2008: 290).

Аористът, образуван от перфективни глаголи, е наречен аорист с конкретнофактическо значение (Станков 1969: 61, 62; Ницолова 2008: 291). Както става ясно от названието му, с него се означават действия, извършени в конкретен, определен минал момент, завършени в своята цялост (Станков 1983: 315; Ницолова 2008: 290, 291). Както отбелязва В. Станков, аорист от перфективни глаголи се използва, когато в свързан разказ чрез него „се предават последователно сменящи се действия, всяко от които отбелязва отделен момент от развитието на разказа” (Станков 1983: 315). Аористните форми от перфективен вид „изпълняват функцията на стожери, към които могат да бъдат ориентирани действията в миналите относителни времена” (Станков 1969: 61), т.е. формите на перфективния аорист „придвижват напред повествованието”, докато „имперфектът, плусквамперфектът и бъдеще в миналото представят допълнителни действия, свързани с основните, предадени с аорист” (Ницолова

че „в съвременния книжовен език той е толкова рядък, че става все по-необичаен, дори и да се натъкнем на него” (Стеванович 1967: 79). Той отбелязва също: „В народните умотворения, особено в песните, където употребата ѝ е обусловена и метрично, тази форма се среща доста повече” (Стеванович 1967: 79).

¹⁰ У П. Пипер и Ив. Клайн не се споменава за релативна употреба на това глаголно време (вж. Пипер, Клайн 2013: 398–402).

2008: 290). А именно когато се употребява във функцията му на основно разказвателно време, с аориста се представя „пореаницата моменти, която изгражда основната линия на развитие на разказа” (Станков 1969: 61).

Чрез аорист, образуван от имперфективни глаголи, се изразява и т.нар. „обобщено-фактическо” значение (Станков 1969: 64), или общофактическо значение (Станков 1983: 316; Ницолова 2008: 291). Тази употреба се среща и у Л. Андрейчин, който я обяснява по следния начин: „Особена употреба има минало свършено време от несвършени глаголи в случаи, когато действията се изказват в по-общ смисъл, като извършвани въобще, без да се изтъква тяхната конкретност и единичност” (Андрейчин 1978: 191). Р. Ницолова пише, че с този аорист действието „се представя изобщо като факт, а не се мисли за конкретната му реализация, като при аорист от св. вид” (вж. Ницолова 2008: 291). Например: – *Марийка късно ли те намери?* (св.в. – конкретнофактическо значение) – *Коя Марийка? – Как? Не намира* (несв.в. – общофактическо значение) *ли те тя?* (Ив. Вазов)¹¹.

Разликата в значението на перфективен и имперфективен аорист при някои глаголи за движение се наблюдава в още една употреба, посочена от Р. Ницолова, „с импликация за анулиране на резултата от действието”¹² за разлика от перфективния аорист, при който се наблюдава „наличие на резултата от действието в интервала на говоренето” (Ницолова 291). Например *Шефът донесе вчера доклада да го видиш* и *Шефът донесе вчера доклада да го видиш* (Ницолова 2008: 291). В първото изречение с имперфективен аорист значението е „донесъл го е и си го е взел обратно”, а във второто с перфективен аорист „липсва импликация, че го е донесъл и си го е взел обратно, което значи, че докладът е оставен”¹³.

С аорист, образуван от перфективни глаголи, се изразява и т.нар. „сумарно значение” (Станков 1969: 62; Станков 1983: 315), или аорист за „определенократна повторителност” (Ницолова 2008: 290). Според В. Станков с него се означава „съвкупност от факти, представени като едно цяло” (Станков 1983: 315). За разлика от В. Станков, Р. Ницолова смята, че в това значение аористът може да се образува и от несвършени глаголи (Ницолова 2008: 290), като отбелязва, че то „се сигнализира от изрази като *два пъти, много пъти, няколко пъти, още веднъж*”. Напр.: ...*подскочи няколко пъти и с леки планирания се измъкна от дърветата* (Й. Радичков)¹⁴. Подобен тип примери у В. Станков срещаме в употреба на аорист, близка до повторителната, наречена аорист за изразяване на „ограничено-повторителни действия” (Станков 1969: 66, Стан-

¹¹ Примерите са от Ницолова 2008: 291.

¹² Тази употреба на имперфективен аорист се среща и у В. Станков (вж. Станков 1969: 64).

¹³ Примерите са от Ницолова 2008: 291.

¹⁴ Примерът е от Ницолова 2008: 290.

ков 1983: 317). И при тази употреба се среща разминаване в схващанията на разглежданите автори. В. Станков за сумарно значение посочва примери от втория тип (за ограничено-повторителни действия) и един, в който значението на аориста би могло да се разглежда като сумарно, напр. *Ръката му машинално пресегна и взе брадвата; той машинално излезе от дупката си, машинално мина, като се сниши зад чувалите с жито, [...] Всичко това той извърши като насън (Ив. Вазов)* (примерът е от Станков 1983: 316).

В. Станков обяснява особеностите на аориста, образуван от имперфективни глаголи, със спецификата на вида на глагола, който „позволява действието да се възприеме и с известна вътрешна развойност, която създава представа за неговото траене във времето” (Станков 1983: 316, Станков 1969: 62). Имперфективният аорист „изразява действие, чието извършване е прекратено в миналото (темпорално условие), но за което не сме осведомени дали е приключило (видово условие)” (Станков 1969: 62). С имперфективен аорист не може да се води основната линия на разказа по същия начин, както с перфективен аорист. Причината за това В. Станков вижда в „липсата на указания за приключеност на действията в несвършен аорист, възможността те да се възприемат с известна вътрешна развойност и трайност, както и отсъствието при тях на строгата единичност, присъща на действията в свършен аорист” (Станков 1969: 63). Авторът отбелязва, че за разлика от перфективен аорист, с който се изразяват последователни действия – с имперфективен аорист, когато формите му се употребяват непосредствено една след друга, се изразяват действия, които „се преплитат или се извършват едновременно” (Станков 1969: 63, 64; Станков 1983: 316). Напр.: *Юрталана говори дълго, вика, руга го, заплашва го, моли му се – момчето си стоеше все така мълчаливо и смръщено, заковано до вратата с фуражка в ръце* (Г. Караславов)¹⁵. Имперфективният аорист може да изразява известна продължителност на действието (Андрейчин 1978: 190, 191; Станков 1969: 64, 65; Станков 1983: 316; Ницолова 2008: 290), а Р. Ницолова уточнява, че „при това формата от несв. вид за разлика от формата от св. вид може и да се повтори, за да означи по-дълго траещо действие” (Ницолова 2008: 290). Напр.: *Вървях, вървях през гората и накрая излязох на една полянка*¹⁶.

В граматиката на Руселина Ницолова се разглежда употребата на аорист в сложни изречения, т.нар. таксисна употреба на аорист. Авторката подчертава функцията на аориста като „опорна форма”, с която „се определя миналият план на интервала на референтност за действието в другото изречение” както в главното, така и в подчиненото изречение на различни видове сложни съставни изречения (за време, за условие, определителни и др.). Р. Ницолова отбелязва,

¹⁵ Примерът е от Станков 1983: 316.

¹⁶ Примерът е от Ницолова 2008: 291.

че „в зависимост от вида и времето на глагола в подчиненото изречение, в зависимост от съюза на сложното изречение и др. се наблюдават различни таксисни отношения (едновременност, разновременност) между действията в сложното изречение” (Ницолова 2008: 291). Напр.: *Когато беше още в гората, дъждът престана, а когато се надвеси над водениците, половината небе се беше прояснило* (Й. Йовков)¹⁷. За функционирането на глаголните времена в подчинени изречения за време пише сръбският езиковед Р. Симич (Симич 1973: 589–604).

В двата близкородствени езика аористът има преносни употреби. В граматиката на П. Пипер и Ив. Клайн се разглеждат две преносни употреби на аорист – т.нар. аорист за изразяване на бъдещи действия¹⁸ и повествователен (наративен) аорист¹⁹ (Пипер, Клайн 2013: 395, 397). Аорист за бъдещо действие се употребява за означаване на „бъдеща ситуация, която се преживява и се изразява експресивно, като че ли вече се е случила, напр. *Одох ја* (‘отићи ћу’; с аористната форма се показва, че действието ще се осъществи в най-близко бъдеще), или *Уби ме ова врућина!*, където с аорист се изразява съжаление или неудобство” (Пипер, Клайн 2013: 395). Според М. Стеванович (Стеванович 1967: 91), Л. Лашкова (Лашкова 2005: 217), П. Мразович (Мразович, Вукадинович 2009: 150) и Ж. Станойчич (Станойчич 2010: 371) тази употреба на аориста представлява модална употреба. Чрез него се изразява „позиция на увереност, сигурност, че действието, означено с аорист, ще се извърши или се върши” (Станойчич 2010: 371). Според нас обаче аорист, който се използва вместо бъдеще време, трябва да се разглежда в рамките на транспозитивните употреби на това време.

Вторият случай на транспозитивна употреба според П. Пипер и Ив. Клайн е „повествователен (наративен) аорист”. Двата автори отбелязват, че аористът е „основно минало време в по-ранната проза, докато съвременните писатели (подобно на разговорния език) главно използват перфект, но повествователният аорист все пак е жива категория в съвременния сръбски книжовен език” (Пипер, Клайн 2013: 397). Втората употреба, т. нар. повествователен аорист, който се среща в повествованието, в граматиката на Ж. Станойчич се разглежда в рамките на релативния аорист (Станойчич 2010: 370). Авторът добавя, че аористните форми придават динамика на повествованието, което според него се получава от факта, че „и индикативният, и релативният аорист означават преди всичко *свидетелство на действието*” (Станойчич 2010: 370).

Преносната употреба на българския аорист в сравнение с другите глаголни времена не е много развита (Станков 1983: 317; Станков 1969: 71). В.

¹⁷ Примерите са от Ницолова 2008: 291.

¹⁸ На сръбски – футурски аорист.

¹⁹ На сръбски – приповедачки (наративни) аорист.

Станков и Р. Ницолова посочват само една такава употреба, а именно – аорист за изразяване на бъдещи действия (Андрейчин 1978: 191; Станков 1983: 317, 318; Ницолова 2008: 291, 292). Тази употреба се разглежда от В. Станков като модална (Станков 1983: 317, 318), а от Р. Ницолова – като транспозитивна (Ницолова 2008: 291, 292). Както отбелязва Р. Ницолова, в тази употреба става дума за „близко действие” и е „силно емоционално маркирана”²⁰ (Ницолова 2008: 291). Напр.: – *Божичко, отидох си!* – *изпъшка старата и се сви като от стомах* (Г. Караславов)²¹; – *Откри ги!* – *помисли Янко и като уловено зверче се огледа на коя страна да се прикрие, ако отвътре почнат да стрелят* (Е. Коралов)²². В тази употреба аористът може да бъде заместен от стилистично неутралното бъдеще време и затова приемаме, че тази употреба трябва да се разглежда като преносна.

Всички сръбски изследователи са единодушни, че аорист се употребява модално, за да се изрази увереност в извършването на действието, както е в примерите, приведени от някои автори: *Помагајте, погибосмо!*; *Воде... Изгорех!*; *Одосмо ми*. (Стеванович 1967: 91, 92; Станойчич; Попович 2004: 391; Станойчич 2010: 371; Пипер, Клайн 2013: 403). Според нас тази употреба е подобна на употребата на „футурски аорист” (в посочените примери аористът може да се замени с бъдеще време – в първите два, и със сегашно време – в третия) и би трябвало да се разглежда като преносна употреба. Второто модално значение на аорист в *Нормативна граматика сръског језика* (Пипер, Клайн 2013) е това на аорист, образуван от несвършени по вид глаголи и употребен във въпросителни изречения, както е в изречението *Иде ли ти јуче на испит?*, в което според Пипер и Клайн се забелязва, че „говорещото лице предполага, че действието, за което пита, е могло да се осъществи” (Пипер, Клайн 2013: 403). Тази употреба не е посочена от другите автори и според нас в това изречение аористът е употребен в темпоралното си значение. Като модални употреби Ж. Станойчич разглежда и употребата на аорист за изразяване на „позиция на условие (в по-стария език, днес – архаично)” в подчиненото изречение за условие, напр. *Ак’ не поћох, нећу видјет драге*. (Станойчич 2010: 371).

Употребата на аорист в пословиците, т. нар. „гномичен аорист”, се посочва от всички сръбски автори (Стеванович 1967: 92, Лашкова 2005: 217, Мразович, Вукадинович 2009: 151, Станойчич 2010: 371, Пипер, Клайн 2013: 398²³). Според М. Стеванович тази употреба „съдържа в себе си и темпорални,

²⁰ Р. Ницолова пише, че: „с тази транспозиция се изразява толкова голяма увереност на говорещия, че бъдещото действие ще се осъществи, че то може да се представи в момента на говорене вече като реализирано” (Ницолова 2008: 291, 292).

²¹ Примерът е от Ницолова 1983: 317.

²² Примерът е от Станков 2008: 291).

²³ У П. Пипер и Ив. Клайн „гномичната употреба” на глаголните времена се разглежда в рамките на транспозитивните им употреби (Пипер, Клайн 2013: 398).

и модални елементи” (Стеванович 1967: 92). Той анализира пословиците, посочвайки за каква употреба става дума – индикативна, релативна или модална. Ж. Станойчич счита, че в тази употреба аористът трябва да се смята за част от синтактичната категория релатив, защото онова, което се изразява с него, „се отнася за всяко едно време”, но допуска, че може да бъде смятан и за индикативна употреба, „ако пословицата се прилага в ситуация на извършване в самото време на говоренето” (Станойчич 2010: 371).

Докато в български език аорист е основното минало време, аористните форми в сръбския език са с редуцирана употреба. Според М. Стеванович: „В по-ново време и в книжовния език, поне при някои писатели и в някои стилове, той се употребява по-слабо, отколкото по-рано” (Стеванович 1967: 76; Стеванович 1989: 631). Авторът отбелязва, че аорист се използва в някои диалекти и подчертава, че употребата му е нехарактерна за научния и административния стил (Стеванович 1989: 632). Същевременно М. Стеванович твърди, че „в повествование от всеки тип, също и във всекидневния разговорен език с повествователен характер, аорист се среща много често” (Стеванович 1989: 632). Тази ситуация обаче се отнася до аорист, образуван от свършени глаголи, докато аорист, образуван от несвършени глаголи, „не само че в съвременния език е рядък, но е и необичаен, ако се открие” (Стеванович 1967: 79, Стеванович 1989: 633). Относно употребата на аориста в съвременния сръбски език П. Мразович и З. Вукадинович отбелязват, че това време почти не се среща в езика на печата, радиото и телевизията, във всекидневната реч се среща аорист от някои глаголи (напр. *рекох, видех, падох* и под.). В художествената литература той се използва за „по-образно представяне на някакво събитие” (Мразович, Вукадинович 2009: 150, 151). Същите авторки отбелязват модалната му употреба, както и в пословици (Мразович, Вукадинович 2009: 150, 151). П. Пипер и Ив. Клайн пишат, че аористът е „типично повествователно време”, като посочват следния пример: *Добар дан – рече непознати, ски де шешир и представи се*. (Пипер, Клайн 2013: 391). Те отбелязват, че в разговорния език „аорист се използва с емоционална стойност, т.е. за изразяване на силни чувства”, като някои от примерите, които посочват, са: *Шта ура ди, човече!*²⁴; *Рекох ја теби!*²⁵ (Пипер, Клайн 2013: 391). Тези автори отбелязват, „че в случай на информация без експресивна конотация, би се употребил перфект” (Пипер, Клайн 2013: 391). Що се отнася до художествената литература, П. Пипер и И. Клайн смятат, че „е характерна употребата на аорист с глаголи, които тук означават, че непосредствено следва или предхожда пряка реч” (Пипер, Клайн 2013: 391). Приемаме извода на Св. Рускова-Джерманович, че аористът в сръбски се запазва поради факта, че създава много съществени ефекти в изказа като актуалност, релевантност, изненада, положителна или

²⁴ Укорително.

²⁵ Укорително със значение: ‘казах ти, ама ти не ме послуша’.

отрицателна емоционална оценка на дадено събитие (Рускова-Джерманович 2015: 129).

В резултат на представения анализ можем да направим извода, че независимо от различните подходи към темпоралните системи в българската и сръбската граматична литература, в разгледаните по-горе трудове се посочват редица общи семантични компоненти на българския и на сръбския аорист: непосредствена ориентираност към момента на говоренето; преживяност, т.е. свидетелски изказ; темпорална определеност, прекратеност на действието преди момента на говоренето. Различните семантични компоненти произтичат от разликата в темпоралните концепции, напр. изразяване на предходност; акционност; неконтинуативност в българската граматична литература и извършеност на действието във времето на говоренето или непосредствено преди времето на говорене (индикативен аорист); действие, извършено в някакъв момент в миналото, който е извън времето, в което се съобщава за действието (релативна употреба) в сръбската граматична литература.

Една от разликите, която се откроява при изследването, е възможността аористът да бъде образуван от перфективни и имперфективни глаголи. От повечето предложени определения на основното значение на аориста може да се направи изводът, че аористът в двата езика се образува от двата глаголни вида, като аорист от несвършени глаголи се среща рядко. И все пак, ако обърнем внимание на примерите и наблюденията на сръбските езиковеди, ще видим, че имперфективен аорист в сръбския език се среща рядко, главно в народното творчество и в произведенията на по-старите писатели. Перфективният аорист се среща в художествената литература за по-образно представяне на някакво събитие, а във всекидневната реч се среща аорист от някои глаголи и се използва за изразяване на силни чувства. От друга страна, в българския език се употребява аорист от двата глаголни вида, при това той е стилистично неутрален, като видът придава различно значение на тези глаголни форми, както беше посочено по-горе. Така перфективният изпълнява функцията на основно разказвателно време (конкретнофактическо значение), докато с имперфективен аорист действията се представят изобщо като факт и чрез него не се води основната линия на разказа (общофактическо значение).

При анализа на разгледаните граматички се забелязва, че една и съща употреба на определено глаголно време се разглежда като преносна от едни автори и като модална от други автори, какъвто е случаят с аориста със значение на бъдещо действие. Наред с различните изходни темпорални концепции, неединодушието в разглеждането на една употреба като преносна или модална създава допълнителни неясноти при опит за съпоставка. С оглед на направения анализ ни се струва, че при бъдещи изследвания трябва да се потърси възможност за уеднаквяване на критериите при определянето на всяка

употреба на конкретно глаголно време, както и да се използва общ подход, който до голяма степен би успял да отрази сходствата и разликите между двете темпорални системи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус, 1944.
- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Герджиков 1999:** Герджиков, Г. Темпоралните ориентации, които изграждат значенията на българските глаголни времена. // *Български език и литература*, 1999, XL, кн. 2-3, 3-17.
- Давитков 2015а:** Давитков, И. За някои наблюдения върху превода на българското бъдеще време в миналото. // *Докторантски изследвания в социалните и хуманитарните науки. Традиции и новаторство. Традиционни и нови подходи в изследванията в социалните и хуманитарните науки*, 2015, Т. 2, 121–136.
- Давитков 2015б:** Давитков, И. Перфектът в темпоралните системи на сръбския и българския език. // *Докторантски изследвания в социалните и хуманитарните науки. Традиции и новаторство. Традиционни и нови подходи в изследванията в социалните и хуманитарните науки*. 2015, Т. 3., 435–450.
- Давитков 2016:** Давитков, И. *Грамматични трансформации при художествен превод (сръбско-български паралели)*. Димитровград: Народна библиотека „Детко Петров“, София: УИ „Св.св. Климент Охридски“, 2016.
- Ивич 1958:** Ивич, М. Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику. // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 1958, књ. III, 139–149.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Лашкова 2005:** Лашкова, Л. *Сърбо-хърватска граматика. Второ допълнено издание*. София: ИК „Емас“, 2005.
- Милошевич 1978:** Милошевич, К. О проучавању временских глаголских облика у сербскохрватистици. // *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 1978, XXI/2, 93–121.

- Мразович, Вукадинович 2009:** Mrazović, P., Z. Vukadinović. *Gramatika srpskog jezika za strance. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2008.
- Пашов 1976:** Пашов, Петър, *Българските глаголни времена*. // Помагало по българска морфология. Глагол. София: Наука и изкуство, 1976, 186–209.
- Пипер, Клајн 2013:** Пипер, П., И. Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Рускова-Джерманович 2015:** Рускова-Джерманович, С. Отразяване на аорист в новосръбската граматична традиција. // *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки. Сборник с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност Славянска филология (Благоевград, 16-18 октомври 2014 г.)*, 2015, 125–130.
- Симич 1973:** Симић, Р. Прилог проучавању глаголских облика у временским реченицама. // *Јужнословенски филолог*, 1973, књ. XXX, св. 1–2, 589–604.
- Станков 1969:** Станков, В. *Българските глаголни времена*. София: Наука и изкуство, 1969.
- Станков 1983:** Станков, В. Време на глагола. // *Грамматика на съвременния български книжовен език. Т.2. Морфология*. София: Издателство на БАН, 1983, 288–350.
- Стоянов 1964:** Стоянов, С. *Грамматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология*. София: Наука и изкуство, 1964.
- Станойчич, Попович 2004:** Станојчић, Ж., Љ. Поповић. *Грамматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: ЗУНС, 2004.
- Станойчич 2010:** Станојчић, Ж. *Грамматика српског књижевног језика*. Београд: Креативни центар, 2010.
- Стеванович 1967:** Стевановић, М. *Функције и значења глаголских времена*. Београд: Научно дело, 1967.
- Стеванович 1989:** Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма). Т. II. Синтакса. (четврто издање)*. Београд: Научна књига, 1989.

АОРИСТ У БУГАРСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ – ЗНАЧЕЊА И УПОТРЕБЕ

Резиме

Овај рад представља покушај анализе и систематизације значења и употребе аориста, чији се облици подударају по форми у српском и бугарском језику, али се разликују по функцији и фреквентности употребе. Проблематика глаголских времена – повод за дискусије у лингвистици, и даље је актуелна, али треба истаћи и то да, упркос досадашњим истраживањима наведених језика, и даље има непопуњених места у упоредним анализама српског и бугарског темпоралног система. Осим разлика у формулисању основног значења и у функцији овог глаголског времена у поменутиим сродним језицима у овом раду се истражују могућности његовог грађења од перфективних и имперфективних глагола, као и преносна и модална употреба аориста. Резултати сличних истраживања били би корисни како у области контрастивне словенске лингвистике и транслатологије, тако и у настави бугарског и српског језика као страног.

Ивана Р. Давитков